

Ірина Колесник

**РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ В
УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ:
ПРАКТИКА ТА РЕФЛЕКСІЯ**

“Регіональна історія”: гра слів чи пошук ідентичності

В сучасному історіографічному просторі існує безліч еквівалентів поняття “регіональна історія”, зокрема “регіонологія”, “регіоніка”, “місцева історія”, “провінціологія”, “локальна історія”, не вийшли з обігу й такі “історіографічні релікти”, як “історичне краєзнавство” й зовсім тавтологічне “регіональне краєзнавство”. Останнім часом навіть стали з’являтися спеціальні студії щодо інтерпретації цих понять. Так, в системі понять, які деконструє одеська дослідниця Тетяна Попова, **регіонологія** (регіоналістика, регіонознавство) означає комплекс знань, що характеризують “сучасний стан регіону та сферу політології”. Регіонологія постає як “міждисциплінарна наукова і просвітницька діяльність”, котра межує “з історичною наукою, теорією та історією культури, культурологією, низкою соціальних наук”. **“Регіональна історія”** – “це не тільки історія окремих регіонів, а швидше історія взаємовідносин зі столицями та іншими регіонами, організація територіальної структури держави та управління нею”. Регіонологія та регіональна історія, на думку автора, продукують “методологію та методику досліджень” з регіональної проблематики. **“Краєзнавство”**, в її тлумаченні, – це наука, що вивчає стан “конкретних регіональних спільнот і територій” та водночас є науково-популяризаторською та просвітницькою роботою з певної тематики: “про минуле й сьогодення конкретного краю – регіону – ‘малої батьківщини’ й його пам’яток”¹.

В роботах Ярослави Верменич знаходимо значно ширший тезаурус спеціальної термінології з регіональних досліджень, що провокується неструктурованістю предметно-інформаційного поля, а також розмаїттям дослідницьких стратегій і завдань, відсутністю кореляції між ними. У власній ієрархії термінів дослідниця ключовим вважає поняття **“регіоналістика”**, під яким розуміє “сукупність дисциплін і напрямів, методологічних підходів і методичних прийомів, підпорядкованих вив-

¹Попова Т.Н. Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в современной российской историографии // Записки історичного факультету Одес. нац. ун-ту. – Одеса, 2001. – Вип.11. – С. 26; Вона ж. Историографический процесс в региональном измерении: подходы и понятия // Историко-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. – Число 7. – К., 2004. – С. 293.

ченню регіонів як просторової цілісності”. Структура регіоналістики, що була у свій час запропонована географами і використана Я.Верменич, репрезентована такими складовими, як: теорія районування, районістика, регіонологія, регіонознавство. **“Теорія районування”** являє визначення інтегративної моделі регіону, критеріїв територіальної однорідності і функціональної самоорганізації. **“Районістика”** постає як сукупність методів ідентифікації, критеріїв районування, делімітації побудови ієрархічних мереж районів. **“Регіонологія” (районологія, регіоніка)** інтерпретується як пізнання процесів і факторів районування, функціонування і розвитку конкретних регіонів. **“Регіонознавство” (районознавство)** сприймається як частина країнознавства, що досліджує специфіку регіонів окремої країни, її регіональної структури. Я.Верменич актуалізує також поняття **“регіоналізм”**, та **“регіональна наука”**. **“Регіоналізм”**, введений до вжитку регіональною соціологією ще в 20-ті рр. ХХ ст., і який зараз начебто перебуває під загрозою **“інтелектуального застою”**, означає природний принцип територіальної організації соціально-економічних, політичних процесів, що проявляється у звичаях, ментальності, політичній поведінці. Термін **“регіональна наука” (regional science)**, характерний для західної наукової традиції (засновник якої американський економіст В.Айзард), репрезентує **“методологічну модель”**, **“комплексну міждисциплінарну наукову систему”**, що акумулює здобутки різних галузей знання у вивченні регіонального простору². На думку Я.Верменич, регіональна наука уникає історичних підходів, а в Україні вона знаходиться на стадії утворення.

В такому мерехтінні понять концепт **“регіональна історія”** посідає доволі скромне місце. На наш погляд, регіональна історія функціонує у двох іпостасях: як складова історичної науки і як історична даність. Для опису історичної даності цей концепт безболісно можна замінити поняттям **“регіоналізм”**. Під цим поняттям ховаються суттєві різниці у способі господарювання, життя, культурних традиціях, звичаях, мовних практиках, політичній культурі, ментальному складі мешканців різних регіонів, територіально-адміністративних одиниць.

“Регіональна історія”, як історіографічна практика, існує у різних образах, що відповідає рівню наукової свідомості певної доби. Зміну й чергування цих образів характеризують **“антикварний напрям”**, **“історія земель”**, **“історія князівств”**, обласництво, **“краєзнавство”**, локальна історія, мікроісторія, сімейна історія тощо. Історія термінів, їх витвору, циркулювання, щезнення й несподіваного відродження, знаходить віддзеркалення в культурній генеалогії поняття **“регіональна історія”** на тлі розвитку історичного пізнання.

²Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 7–8.

В історіографічних практиках українських істориків регіональна історія має свою особливу нішу. По-перше, вона була фактором становлення української історичної науки, по-друге, являлась складовою національної свідомості, суспільної психології, по-третє, виконувала методологічні функції, виступала як засіб наукового пізнання на різних етапах розвитку історичної ідеології.

Постає слушне питання: чим зумовлене таке розмаїття функцій регіональної історії в просторі української історіографії? У широкому розумінні слова регіоналізм може виступати як спосіб життя і стиль мислення окремих народів, етнічних спільнот, націй. Статус України, як прикордонної території, що знаходилась між Європою та Азією, цивілізацією та Великим Степом, поліетнічний склад населення, рухомість кордонів – усі ці чинники формували прикордонну, т.зв. “рвану свідомість”. Державний ірраціоналізм української історії, перервність (дисконтинуїтет) державницької традиції, брак державно-адміністративних інституцій та установ також слугували передумовою формування в свідомості та соціокультурних практиках українців відчуття місцевого, локального патріотизму, хутірської свідомості, провінціалізму, культурної замкненості, містечковості як способу життя. Певна річ, регіоналізм як стиль мислення і спосіб життя є своєрідною компенсацією дискретності державного буття українців. В умовах державної легітимності термін “регіональна історія”, його численні похідні, потребують нових коннотацій, власної самоідентифікації.

Генеалогія регіональної історії

На початковому етапі формування наукових форм української історіографії (друга половина XVIII ст.) регіональна історія була одним з найпоширеніших жанрів історіописання. Активізація антикварного руху в Англії у XVIII ст., що була пов’язана із вивченням рідного краю, збиранням місцевих пам’яток та старожитностей, згодом призвела до поширення цього руху по всій Європі. В Україні у другій половині XVIII ст. антикварний рух стимулювався також “документальною лихоманкою” лівобережної козацької старшини, яка шукала підтвердження своїх прав на російське дворянство. Вивчення окремих місцевостей, великих та малих територіально-адміністративних одиниць здійснювалось у вигляді топографічних описів. В кінці XVIII ст. з’являється ціла низка топографічних описів (наприклад, “Топографическое описание Черниговского наместничества”, “Топографическое описание Харьковского наместничества”, “Черниговского наместничества топографическое описание А.Ф.Шафонского”), в яких історичні відомості поєднувалися з географічними та статистичними даними.

В кінці XVIII ст. регіоналізм на українських теренах відбивав провінційну свідомість, т.зв. місцевий, “малоросійський патріотизм”. В першій половині XIX ст. регіоналізація зазнає суттєвих мутацій, що зумовлювалось поглиненням Малоросії-України російською імперською

машиною. Парадоксально, але експансія інституцій та форм імперської свідомості прискорила формування національного почуття українців. Поява узагальнюючих праць (“История Малой России” Д.Бантшиш-Камєнського, “История Малороссии” М.Маркевича та “История Малороссии” О.Мартоса), сигналізувала про факт самоідентифікації українських територій, їх мовно-етнічну відмінність від Великої Росії. В цей період регіоналізм трансформується з хутірського, провінційного патріотизму в ідеологію панславізму. Федералістична думка, що народжується в Україні в 20–40-х рр. XIX ст. перебувала в інтелектуальній опозиції до панівної імперської ідеології. Є якась містична, нез’ясована дотепер закономірність в тому, що ідея федералізму виникає саме у свідомості українських інтелектуалів. У філософсько-політичному лексиконі кирило-мефодіївців, як відомо, фігурує термін “Україна”, як “незалежна Річ Посполита в союзі слов’янському”.

На етапі ідейно-організаційного оформлення національної історичної науки в Україні регіональна історія виконувала креативну функцію. Період 70-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст. характеризувався процесами самоствердження й домінування позитивістської парадигми в українській історіографії. Історіографічним артефактом цієї доби стало обласництво, що запанувало в російській та українській історичній науці в останні десятиліття XIX ст. Обласництво або регіонознавство, як потужний напрям в історіографії, відбивало кризу гранд-нарративів (зокрема гегельянської схеми, яка знаходила реалізацію в різноманітних проєктах державницької школи С.М.Соловйова, К.Кавеліна, Б.Чичеріна, О.Градовського тощо) та розквіт жанру локального нарративу.

В українській історіографії репрезентантом цих тенденцій виступав В.Антонович та його школа, до якої належали такі відомі українські історики, як Д.Багалій, брати М. та Ол.Грушевські, П.Голубовський, М.Довнар-Запольський, І.Линниченко, В.Данилович, М.Дашкевич, М.Молчановський та ін. Ця школа здебільшого відома як “школа київських документалістів” (Л.Винар). Втім існувала й інша назва цієї школи – “територіально-історична” (Б.Крупницький), що влучно характеризувала основні напрями її діяльності. Школа В.Антоновича znana своїми ґрунтовними дослідженнями окремих українських земель: сіверської, волинської, подільської, київської. Традицію територіальних досліджень на широкому джерельному підґрунті започаткував В.Антонович своєю докторською дисертацією, що була присвячена історії Великого князівства Литовського (“Очерк истории Великого Княжества Литовского до смерти вел. князя Ольгерда”, 1877 – 1878).

“Територіально-історичний” проєкт школи В.Антоновича характеризувався, по-перше, вибірковістю, зрозумілою неповнотою огляду усіх українських земель-територій; по-друге переважним інтересом до середньовічної історії окремих українських земель, що на той час видавалось політично нейтральним та ідеологічно безпечним; по-третє, російсько-

мовним статусом регіональних досліджень (саме такою ціною історики виборювали собі право писати на українські теми).

Цей, практично перший, український науковий проект був репрезентований такими роботами представників школи В.Антоновича, як : “История Северской земли до половины XIV ст.” (К., 1882) Д.Багалія; “Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. (К., 1887), О.Андріяшева; ”Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца 14 ст.” (1891) та “Барское староство” (1894) М. Грушевського; “Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в.” (Одеса, 1895) П.Іванова; “История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.” (К., 1897) В.Ляскоронського; “Очерк известий о Подольской земле до конца 1434 года” (К., 1895) М.Молчановського, тощо.

Справу територіально-історичного дослідження на новий, вищий рівень підняв найвідоміший з учнів В.Антоновича – М.Грушевський. Теоретичні засади своєї концепції української історії він сформулював у 1904 р. у статті “Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства". Український історик рішуче відкинув ідею синкретизму “общерусской” історії, якої “не може бути, як нема "общерусской" народності”. Право на існування має “історія усіх руських народностей” – українсько-руської, великоруської і білоруської. Відтак М.Грушевський теоретично легітимізував три східнослов'янські народності, як рівнозначні й самодостатні. Більш того, Київська держава, право, культура, наголошував дослідник, були саме “утвором однієї народності, українсько-руської”, а київський період перейшов не “у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV – XVI в.”. Історик вважав на часі таку ж саму “обробку” історії білоруської народності. Щодо історії “великоруської народності”, то, на його погляд, вона “майже готова - треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку та вичистити від різних епізодів з історії України й Білоруси ...”³.

У добу короточасного “історіографічного ренесансу” 1920-х рр. загальноісторичні стратегії М.Грушевського та його нової Київської школи базувалися саме на історико-територіальному принципі. Цей принцип М.Грушевський ідентифікував як “історичне районознавство”⁴. Програма територіально-регіонального (порайонного) вивчення України М.Грушевського принципово відрізнялася від проекту “обласного” дослідження В.Антоновича, по-перше, повнотою просторових характеристик, тобто містила історію Галичини, Закарпаття та Південної (Степо-

³ Грушевський М. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич, 1992. – С. 174, 169.

⁴ Грушевський М. Порайонне дослідження України Київського узла // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 1-24.

вої) України; по-друге, хронологічними параметрами, охоплювала усі етапи розвитку регіонів від давнини до сьогодення; по-третє, відтворювала широкоформатну картину життя мешканців конкретного регіону. Зрозуміло, що в 20-ті рр. у М.Грушевського були порівняно більші можливості інституціонального забезпечення територіально-регіонального проекту, ніж у В.Антоновича, котрий діяв в умовах імперського тиску і репресій проти українства.

Так, у структурах Історичної Секції ВУАН М.Грушевським була утворена низка територіально-дослідних комісій, або комісій порайонного вивчення історії України, зокрема: Комісія Києва і Правобережної України, Комісія Лівобережжя і Слобожанщини, Комісія Степової України, Комісія Західної України.

Ці комісії становили основу порайонного та регіонального вивчення України силами співробітників та учнів М.Грушевського. До нової історичної школи М.Грушевського належав цвіт української історичної науки: Олександр Грушевський, Катерина Грушевська, Осип Гермайзе, Сергій Шамрай, Катерина Лазаревська, Микола Ткаченко, Віктор Юркевич, Павло Глядківський, Сильвестр Глушко, Прокоп Нечипоренко, Марія Жуковська та ін.

В умовах урядової “політики стримання” та фінансових обмежень М.Грушевському усе ж таки вдалося видати три “територіальних збірники”: “Київ та його околиця в історії і пам’ятках” (1926), “Чернігів і Північне Лівобережжя” (1928), “Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва” Т. 1.

Проект “історичного районування” М.Грушевського передбачав видання цілої низки “територіальних збірників”, а саме Південного Лівобережжя, Правобережної України, Західної України, Південної України і Чорномор’я. Втім цим планам не судилося зреалізуватися.

В дослідницькій стратегії М.Грушевського територіально-регіональний принцип виконував концептуальну функцію. Тотальне вивчення окремих земель-територій, регіонів України мало довести самодостатність й тяглість українського історичного процесу. Територіальний принцип у розумінні М.Грушевського та його школи означав вивчення усіх українських земель як “по-горизонталі”, тобто в соціально-економічному, географічному, політичному, культурному, психологічному, комунікаційному аспектах, так й “по-вертикалі”: від передісторичних часів до сучасного політичного й соціокультурного стану українських земель. Мета територіальних досліджень, стверджував М. Грушевський – це “перспектива історичного процесу України в розрізі горизонтальним: територій-земель, історично даних умовами географічними, продукційними, комунікаційними, і всім далішим соціальним і культурним

розвитком, і в розрізі вертикальним: суцільного образу економічного, соціального, культурного, політичного і національного розвою ...”⁵.

Територіально-регіональна програма М.Грушевського слугувала міцним підґрунтям і водночас “піком” процесу становлення національної самосвідомості українства. Регіональний підхід до минулого українських територій-земель, розгорнутий школою В.Антоновича, продовжений та удосконалений школою М.Грушевського, сприяв науковому обґрунтуванню ідеї мовної, територіально-етнографічної та політичної єдності усіх українських земель. І як це не парадоксально, але слід визнати, програма з’єднання усіх українських земель в єдине ціле, соціокультурне та територіально-адміністративне тіло, була остаточно здійснена за радянських часів. Хоча “радянський проект” був недосконалим, дещо обмеженим (в територіальному, політичному, культурному сенсах), однак він був першим реальним проектом “єдиної України”. Внаслідок ідейно-організаційного розгрому та фізичного знищення школи М.Грушевського, руйнування академічних центрів порайонного дослідження історії України, регіональна історія кардинально змінює своє призначення та “історіографічне обличчя”.

Краєзнавство як галузь дослідження та культурний рух

В умовах утвердження тоталітарного стилю мислення в радянській історичній науці територіально-регіональні дослідження втрачають концептуальну функцію й набувають вторинного, допоміжного характеру. Наукова стратегія радянської історичної науки була спрямована на вивчення не цілісного українського історичного процесу, а його окремих фрагментів, проблем, сюжетів. З 1930-х рр., вважає Б.Крупницький, починається “подальша локалізація української історії, яка була засуджена бути локальною історією в рамках великого цілого”⁶. Українська історіографія перетворюється на провінційну, регіональну історіографію, складову історії народів СРСР.

Функцію національної історії, щоправда, в прихованій формі перебирає на себе краєзнавство. Метою краєзнавчих досліджень стає вивчення рідного краю, окремих територіальних одиниць в статичному або хронологічному вимірах. Краєзнавчий дискурс передбачає вже не стільки визначення “перспективи історичного процесу України”, скільки виховну, науково-популярну, пропагандистську роботу. Звідси термінологічне розмаїття місцевих, територіальних досліджень: краєзнавство, “історичне краєзнавство”, “вітчизнознавство”, “краєлюбіє”, навіть “краєсофія”. Семантика цих концептів наголошує швидше на популярному, емоційно-психологічному їх сенсі, ніж наукових смислах.

⁵ Грушевський М. Вступ // Чернівці і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. V–VI.

⁶ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. – Мюнхен, 1957. – С. 66.

Аморфним є визначення в радянській історіографії ключового поняття територіальних досліджень – поняття “краєзнавство”. В історіографічному вжитку існує чимало визначень цієї категорії. Поширене визначення краєзнавства як “системи знань про край”, як “вивчення природи, населення, господарства, історії і культури будь-якої частини країни, адміністративного чи природного району, населеного пункту”⁷. Російський дослідник С.О.Шмідт розуміє під краєзнавством також і науково-популяризаторську, і просвітницьку роботу про минуле й сьогодення краю, регіону, “малої батьківщини”, її пам’яток. Краєзнавство, що сконсолідувало кращі здобутки української історіографічної традиції: антикварний напрям кінця XVIII ст., етнографізм першої половини XIX ст., обласництво другої половини XIX ст., в умовах тоталітарного режиму перетворилося на сурогат науки, у засіб пропаганди та маніпулювання громадською свідомістю.

Разом з тим за радянських часів краєзнавство, як галузь дослідження, врятувало українську історичну науку від остаточного поглинення радянською історичною ідеологією, “краєзнавчі острівки” досліджень зберігали інтерес до української історії, природи, народу, культури, специфіки українських культурно-територіальних регіонів (Поділля, Волинь, Слобожанщина, Південь, Донеччина, Подніпров’я). Краєзнавство, як галузь знання і культурний рух, стало підґрунтям для відновлення національної свідомості, національного почуття. Краєзнавчий рух радянських часів мав масовий характер (існувало шкільне краєзнавство, розгалужена система краєзнавчих музеїв), в якому брали участь фахівці й аматори, молодь і дорослі, люди різного рівня культури та освіти, ентузіасти, які любили свій край.

На сучасному етапі розвитку української історичної науки краєзнавство, як спеціальна галузь дослідження, виглядає історіографічним анахронізмом, реліктом тоталітарного мислення. В історіографічному сенсі краєзнавство вичерпало свою когнітивну функцію і зберігає соціокультурну роль як культурно-громадський рух, який сприяє розвитку національного почуття, любові до рідного краю, витвору регіональної самосвідомості, відновленню історичної пам’яті, збереженню народних традицій та культурних пам’яток. Зараз краєзнавство, на думку С.О.Шмідта, слугує показником рівня культури, регіональної самосвідомості, мікроклімату в суспільному житті краю, що важливо для розуміння менталітету країни в цілому та окремих місцевостей зокрема⁸.

“Ренесанс” регіональної історії

Актуалізація принципу регіоналізму на початку XXI ст. пояснюється принаймні двома причинами. По-перше, природною реакцією на крах

⁷ Советский энциклопедический словарь. – М., 1982. – С. 642.

⁸ Шмидт С. О. Краеведение и региональная история в современной России // Методология современных исторических исследований. Мат-лы международного семинара. – СПб., 2000. – С. 14–15.

тоталітарного режиму став процес самоідентифікації локальних спільнот на теренах колишнього СРСР. У наш час оживає економічне, політичне і культурне життя навіть у віддалених і занедбаних регіонах, пробуджується інтерес до їх історії, усвідомлення їх місця в сучасному, такому мінливому світі. В цих умовах послаблюються такі звичні опозиції, як столиця – провінція, метрополія – периферія, центр – регіон. Регіони, периферія стають центрами духовного, економічного, соціокультурного відродження держави. Виникають політичні партії, навіть парламентська фракція регіонів. Регіоналізація свідомості в сучасних умовах виступає як засіб подолання прихованих ментальних протиріч (між українським Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, наприклад, Львівщина – Донеччина, Волинь – Крим).

Друга глибинна передумова ренесансу регіоналізму – це постмодерністські виклики. Одним із засадничих принципів постмодернізму є принцип диференціації, що протистоїть будь-яким проявам тоталітарності в політичних практиках та духовній сфері. Принцип диференціації передбачає вивільнення творчої особистості, в тому числі колективної, тобто нації, народу, соціальних груп й формування їх власної ідентичності. Принцип диференціації неможливий без порівняльного підходу, він актуалізує компаративістські студії.

Нині регіональна історія переживає справжній ренесанс, відновлює чи створює нові форми, концепти, дослідницькі стратегії. Відповідниками регіональної історії на даному етапі виступають такі концепти, як локальна історія та мікроісторія.

“Інтелектуальною батьківщиною” локальної історії вважається британська історіографія, що сягає своїм корінням до антикварного руху англійської культурної еліти початку XVIII ст. Своє “друге народження” локальна історія пережила в процесі формування “нової історичної науки” в другій половині XX ст. у вигляді “локальної соціальної історії”, предметом якої слугує вивчення на прикладі локальної, невеликої спільноти (село, містечко, парафія, монастир) демографічної ситуації, структури сім’ї, домогосподарства, норм наслідування власності, системи родинних і сусідських зв’язків, соціальної, географічної мобільності, соціокультурних уявлень, локальних політичних структур. В середині 1980-х рр. британськими істориками започатковано проект, в межах якого видана низка монографій під спільною назвою “A Regional History of England” (21 том). Мета цього проекту – узагальнити здобутки локально-історичних досліджень останніх десятиліть⁹.

Нова локальна історія не просто фіксує певний хронотоп (як це робили її попередники – обласництво, краєзнавство), а сприяє, в першу

⁹ Див.: Репина Л.П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиевистике // Одиссей. 1990. – М., 1990. – С. 175-177; Вона ж: Локальные исследования и национальная история: проблемы синтеза // Вып. 6. – М., 1989. – С. 148-158

чергу, індивідуалізації історії. Саме в “мініатюрі” локальної історії сумлінний дослідник має можливість “побачити” звичайних людей, що творять історію, і зафіксувати ті умови, в яких вони це роблять. Словом, з усіх субдисциплін “нової історичної науки” локальна історія найближча до втілення ідеалу “тотальної історії”.

Нова локальна історія, на відміну від попередніх форм регіональної історії, має здебільшого полідисциплінарний характер, тобто акумулює у власних практиках досвід, методи, техніку таких галузей знання, як історична географія, історична демографія, економічна історія, історія права, історія культури, історична психологія, символічна антропологія.

Локальна історія актуалізує порівняльну перспективу. В сучасних історіографічних практиках домінує локальний наратив. Зараз увійшло в моду писати “рідною мовою”, тобто створювати національний історичний дискурс.

В такому контексті нагальною стає проблема взаємодії локальної та національної історії. Національна історія – це не механічна сукупність територій, їх економік, адміністративних установ. Механізм взаємодії локальної та національної історії має вивчатися через такі “тонкі” структури, як ментальність, ідентичність, архетип, соціокультурний етос й фактури свідомості, мови, культури.

Наступний концепт, пов’язаний з локальним наративом, – мікроісторія. В літературі тривають дискусії щодо статусу мікроісторії: що це – галузь знання чи метод дослідження. До речі, італійську та французьку школи мікроісториків порівнюють з британською школою локальної історії.

Мікроісторія (що сприймається як модний напрям соціальної історії) швидше є методом дослідження, зосередженим не на масових, серійних процесах, подіях, що повторюються, а на вивченні унікального, неповторного, індивідуального в історії, краю, регіону, житті локальної спільноти, сільської громади. Пріоритетами мікроісторичного дослідження (case study) є епізод, казус. Від регіоналістики, локальної історії та краєзнавства мікроісторію відрізняє антропоцентризм, увага до індивідуальності, людини в історії та історії в людині.

У цілому, сучасні рефлексії з приводу історико-регіональних досліджень слугують теоретичним підґрунтям розробки нових стратегій регіональної історії в Україні.

“Case study” сучасної української регіоналістики

Наукові рефлексії щодо регіональної історії в сучасних умовах набувають дисциплінарних форм. Це означає, що виникають спеціальні дисципліни, які в різних культурних традиціях мають відповідні назви: “регіональна наука”, “регіонологія”, “регіоналістика”. В українській історіографічній традиції один з варіантів дисциплінарного образу регіональних досліджень – регіоналістика – представлений в роботах Я.Верменич. Аналіз природи цього образу, наведений в нашому, як

офіційного опонента, відзиві на докторську дисертацію Я.Верменич “Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми”, у модному стилі “fusion” ми й пропонуємо читачеві.

“Дисертаційне дослідження Я.Верменич з проблем історичної регіоналістики є поліфонічним і відповідає численним “викликам” часу. З історичної точки зору воно цікаве тим, що Україні протягом століть була властива територіальна дезінтегрованість, “просторова рухомість”. В нинішніх умовах глобалізації посилюється увага до локального, регіонального, національного, що концентрується у формулі “мислити глобально, діяти локально”. Обрана проблема важлива з перспективи сучасного наукознавчого дискурсу, утворення нових субдисциплін, сфер знання, проблемних полів. Проблеми регіоналізму та регіоналістики мають вихід і на сучасні політичні практики, формування нових стратегій регіональної політики.

Багатоаспектне дисертаційне дослідження Я.Верменич має і свою специфіку, тобто свідчить, що творчий пошук не завершено, дослідницький процес триває (як в авторській, так і в широкій професійній свідомості), теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики зберігають заряд дискусійності, провокують до обговорення, інтелектуального руху.

Масштабною є дослідницька стратегія автора дисертації, на яку наважиться не кожний науковець. Дисертантка ставить за мету ідентифікувати новий, самодостатній напрям в системі сучасного соціогуманітарного знання.

В дисертаційній роботі Я.Верменич можна виокремити три основних комплекси проблем. Перший пов’язаний із визначенням дисциплінарного статусу історичної регіоналістики, її предмету та наукового апарату. В тексті дисертації знаходимо чимало визначень місця історичної регіоналістики в системі наукового пізнання: це “науковий напрям” (с.84), “автономна галузь соціогуманітарного знання” (с. 67), “наука про регіони”, “підсистема національної історичної науки” (с. 387).

На наш погляд, історична регіоналістика – це субдисципліна, що знаходиться на межі історичної та регіональної науки. “Регіональна наука” в тому вигляді, в якому вона існує на Заході, на думку дисертантки, в Україні ще не сформувалась (с. 58).

Не менш складним є визначення предмету історичної регіоналістики. Традиційне поняття “предмет науки” автор кваліфікує як “інформаційну систему”, “науковий простір”. По-різному інтерпретує Я.Верменич предмет регіоналістики, то як “сукупність дисциплін і напрямів, методологічних підходів і методичних прийомів, підпорядкованих вивченню регіонів як просторової цілісності” (с. 57), то як “генеалогію та анатомію” регіонів в часовому вимірі (с. 44). Безперечним здобутком дисертантки слід вважати те, що історичну регіоналістику вона репрезентує як науку про регіони в їх історичному вимірі.

Важливим напрямом ідентифікації нової субдисципліни є характеристика понятійного апарату (“термінологічного інструментарію”). Чимало сторінок свого дослідження Я.Верменич присвячує визначенню таких базових, з її погляду, понять історичної регіоналістики, як “регіоналізм”, “регіоналізація”, “регіоніка”, “регіонологія”, “регіонознавство”, “теорія районування”, “регіональна історіографія”, “регіонально-історичні дослідження”. Варто погодитися із запропонованим автором визначенням регіоналізму як соціокультурної реальності: це – “природний чинник територіальної організації соціальних, економічних, політичних процесів, який знаходить прояв у звичаях, ментальності, політичній поведінці” (с. 59). Разом з тим зайвими, на нашу думку, є спроби дисертантки шукати семантичні тонкощі та розбіжності в низці таких понять, як “регіонологія”, “регіонознавство” (регіоніка), які, напевно, належать до одного синонімічного ряду. Ці поняття мають конвенціональний характер і слугують синонімами ключового концепту “регіоналістика”.

Важливим внеском автора дисертації у формування понятійного апарату історичної регіоналістики є експлікація поняття “регіон”. В літературі й досі триває дискусія навколо цього базового концепту. Одні дослідники (Р.Хартшорн) вважають, що регіон – це “інтелектуальна конструкція” (ідеальний тип), “метагеографічний образ” (наприклад, Європа, Наддніпрянщина – водночас сприймаються і як територія, і як метаобраз). Для інших вчених регіон – це об’єктивна реальність. Ф.Бродель сприймав регіон як особливий світ з притаманною йому ментальністю, способом світосприйняття, традиціями.

Я.Верменич розуміє регіон, як геокультурне узагальнення: це “динамічна соціоекосистемна триєдність природного, історичного і сучасного соціального середовища, що має свій природно-ресурсний потенціал, науково-культурну ауру, самосвідомість” (с. 395).

Специфіку історичної регіоналістики, як дисципліни нового типу, Я.Верменич визначає через її полідисциплінарний характер. Це означає використання регіоналістикою методів та дослідницьких технологій, запозичених з таких галузей знання, як історична демографія, історична географія, етнологія, культурологія, економіка регіонів (регіональна наука), топоніміка, соціолінгвістика, історична психологія тощо (с. 63, 74).

Другий комплекс проблем, поставлених і розв’язаних автором в дисертаційній роботі (розд. IV, V, VII), є генезис та інфраструктура історичної регіоналістики. У процесі становлення та розвитку історичної регіоналістики в Україні Я.В.Верменич виокремлює 6 етапів: 1) кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.; 2) 70 – 90-ті рр. XIX ст., коли були закладені наукові основи районознавства в Україні; 3) початок XX ст.; 4) 20-ті рр. XX ст., період, пов’язаний з діяльністю школи М.Грушевського та його проектом порайонного вивчення України; 5) середина 60–80-ті рр. XX ст.; 6) 90-ті рр. XX ст., доба розквіту регіональних досліджень.

З історіографічної точки зору дискусійними постають дві теоретичні проблеми, яким в дисертації Я. Верменич приділяється особлива увага, – питання обласництва та проблема історичного краєзнавства.

Науковий прорив української регіоналістики в другій половині XIX ст. дисертантка пов’язує з обласництвом, що було репрезентоване історичними школами В. Антоновича та Д. Багалія. Обласництво, яке орієнтувалось на всебічне вивчення окремих територій, стає загальним явищем в історичній науці Європи та Росії останніх десятиліть XIX ст. Разом з тим, українське обласництво, з нашої точки зору, суттєво відрізнялось від російського аналога. Обласництво на українському ґрунті слугувало засобом історичного синтезу, створення оригінальної концепції історії України як єдиного територіального, політичного та культурно-мовного цілого, натомість в російській академічній історіографії воно було реакцією на кризу офіційного гранд-нарративу (гегельянства).

В дисертації Я. Верменич показано, що в літературі й досі триває дискусія навколо визначення природи краєзнавства: це наука, метод, чи культурно-громадський рух? Показово, що дисертантка характеризує нинішні форми краєзнавства за допомогою таких евфемізмів, як “специфічний соціальний інститут”, “система професійної і аматорської діяльності, яка справляє певний вплив на суспільну свідомість” (с. 351), втім у цілому визнає краєзнавство як “підсистему регіоналістики” (с. 341).

На наш погляд, краєзнавство має суперечливу, амбівалентну природу. Виникає воно як аматорський рух серед місцевої аристократії, спрямований на збирання старожитностей та вивчення краю. За радянських часів краєзнавство виконувало функцію історичної науки, що займалася територіальними дослідженнями, і виступало інтелектуальним заміником загальної концепції української історії. Зараз краєзнавство переживає кризу ідентичності (яким методом воно, як наука, оперує?). З іншого боку, як культурно-громадський рух, краєзнавство відіграє важливу роль у формуванні національної самосвідомості, регіонального патріотизму, виступає засобом відновлення історичної пам’яті та повернення культурної спадщини.

Важливим доробком дисертантки є те, що вона не тільки простежує етапи формування історичної регіоналістики, а також аналізує її досить розвинену інфраструктуру (наукові центри, товариства, статистичні комітети, вчені архівні комісії, наукову періодику). В дисертації (розд. 4) наводяться цікаві дані про той великий внесок у справу вивчення Слобожанщини, Півдня, Волині, Правобережної України, Західної України, який зробили такі наукові інституції, як Історико-філологічне товариство при Харківському університеті, Одеське товариство старожитностей, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, НТШ, УНТ, Товариство дослідників Волині, Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство, губернські вчені архівні комісії (Полта-

вська, Чернігівська, Катеринославська, Київська, Таврійська), статистичні бюро, історичні установи М.Грушевського в структурах ВУАН (порайонні комісії), показана роль журналу “Киевская Старина”.

Для повноти дисциплінарного образу історичної регіоналістики Я.Верменич цілком слушно звертається до аналізу теоретико-методологічних засад регіоналістики. Принципи регіонального дослідження, як показано в дисертації, формувались в роботах “земельної” школи В.Антоновича, школи “обласництва” Д.Багалія, в працях представників галицько-київської та нової київської школи М.Грушевського, у дослідженнях радянських географів, економістів, істориків, які займалися проблемами районування.

Доречним, на нашу думку, було б визначити сучасні напрями методологічних пошуків в полі історичної регіоналістики, такі як регіональна історіографія (як аналог “локальної історії” в британській історіографії), мікроісторія, історія повсякденності).

У цілому, представлений в дисертації Я.Верменич дисциплінарний образ історичної регіоналістики має статичний характер, переважає структурний підхід, через що бракує темпоральності, динамічності. Це означає, що інфраструктуру та методологічні принципи варто розглядати з огляду їх удосконалення, змінювань, трансформацій в контексті основних етапів розвитку регіоналістики.

Третій комплекс проблем дисертації Я.Верменич спрямований на визначення соціокультурних і практичних функцій історичної регіоналістики, що цілком відповідає прогностичним та аксіологічним тенденціям сучасного наукового пізнання.

В дисертації (розд. 4) показано роль територіальних досліджень у формуванні національної свідомості, української ідентичності, а також вплив регіонознавства на політичні практики українства. Практичний вимір української регіоналістики автор пов’язує з федералістичним проектом М.Драгоманова, що ґрунтувався на ідеї “самоуправи” та конституційним проектом М.Грушевського 1905 р., який передбачав національно-територіальну децентралізацію Російської імперії, а також ідеєю “територіалізму” В.Липинського. Вдало показана в дисертації роль Д.Багалія, як експерта, який доводив “українськість” Слобожанщини та Півдня, котру відмовлявся визнавати російський Тимчасовий уряд (с. 309-310).

На матеріалах дисертації Я.Верменич (розд. 6.2, 7.3 та ін.) можна вивести певну взаємозалежність між рівнем запитаності регіональних досліджень та суттєвими соціальними зрушеннями в суспільстві. Це ілюструє діяльність М.Грушевського щодо історичного обґрунтування адміністративно-територіальних реформ в 20-х рр. в УСРР, проекти поділу України на 6 економічних регіонів під час реформ М. Хрущова, проекти економічного районування 1963, 1966, 1982 рр., пошуки нових схем районування, географічної таксономіації регіонального поділу в Україні доби незалежності.

В дисертації Я.Верменич простежено (хоча доволі розпорошено) еволюцію принципів регіональної політики від радянських часів, коли при районуванні переважали виробничі інтереси, принципи гіперцентралізації управління економікою і партійного контролю на місцях, до нових проектів регіональної політики в сучасній Україні, орієнтованих на децентралізацію.

Якщо в 60 – 80-х рр. панувала формула “регіони для країни” то в 90-х рр., як показано в дисертації, домінує ідея “макрорайону”, концепція макрорегіоналізації. Автор наводить цікаві факти. В Росії у 1994 р. була започаткована в межах Аналітичного управління при Президентові РФ програма “Регіоналістика”, котра розробляла новий територіально-адміністративний поділ, який, щоправда, не був врахований при здійсненні адміністративної реформи 2000 р. Згідно з Програмою пропонувалось створити 7 макрорегіонів, що опиралося на досвід поділу на генерал-губернаторства (с. 61).

В Україні протягом 90-х рр. було запропоновано 10 схем регіоналізації, які передбачають утворення 6–9 макрорегіонів з урахуванням історичних особливостей, природно-ресурсного потенціалу, щільності населення, рівня урбанізації (с. 383). На жаль, в роботі не згадується схема, запропонована В.Чорноволом. Пропонуються зараз і нові одиниці територіального поділу, як от “земля”, “повіт”. Стратегія такого районування полягає у перетворенні макрорегіонів в одиниці адміністративно-територіального устрою. Таким чином, результати дисертаційного дослідження Я.Верменич можна сприймати як інструментарій інтелектуального обґрунтування адміністративно-територіальної реформи, що на часі.

З огляду на складність дисертаційного дослідження, воно не позбавлене вад і прорахунків. Слабкою виглядає рефлексивна частина роботи: не чітко визначені предметно-об’єктна сфера, мета дослідження. Дивно, що історіографічний огляд в роботі подається не за хронологічним, а проблемним принципом (визначені не етапи в дослідженні проблеми, а блоки робіт), через такий підхід історіографічний виклад часто скидається на бібліографію проблеми. В історіографічному начерку відсутні знані роботи Т.Попової, А.Непомнящого, В.Савчука, також “батька російського краєзнавства” С.Шмідта, в яких поставлені методологічні питання регіоналістики. Цей факт пояснюється, напевно, “історіографічним киевоцентризмом” дисертантки. Не достатньо структурованою постає джерельна база дослідження, не визначені критерії класифікації джерел, через що 4 група “епістолярні та мемуарні матеріали” збігається з 6 групою “матеріали біографічного характеру” (с. 32), не окреслена група інтернет-джерел, що стає зараз поширеною практикою (див., наприклад, бібліографію № 618, 675, 707 тощо).

Є певні зауваження щодо методологічного апарату роботи. Автор дисертації декларує “методологічний плюралізм” (“методологічний релятивізм”), замість того, щоб запропонувати ієрархію методів. Про

методологію йдеться у вступі, розд. 1.2, 2.2, але немає чіткого розподілу на методи, що використовує автор, і методи регіоналістики: генетико-еволюційний метод співіснує з “синергетичним”, “семіологічним”, “біогеодетерміністським”, історико-культурним (дифузійним) методом, “хорологічним” та геокультурним підходом. Незрозуміло, що таке “пасіонарний” метод (с. 79).

Зустрічаються і дрібні помилки, наприклад, митрополит Євгеній Болховитинов названий єпископом (с. 188), незрозумілі вислови “потенційна джерельна історіографічна база” (с. 397).

У цілому, дисертація Я. Верменич справляє позитивне враження. Це справжнє докторське дослідження, яке відрізняє формат поставлених завдань, новітні дослідницькі технології, професійна культура.

Автор практично започатковує новий дослідницький напрям – вивчення історичної регіоналістики як самостійної субдисципліни в системі сучасного соціогуманітарного знання.

Дисертаційне дослідження Я.Верменич – багатоаспектне, що створює можливості для подальшого вивчення історії регіоналістики, опрацювання її окремих напрямів, використання здобутків цієї дисципліни в практичній площині теоретичного та історичного обґрунтування адміністративно-територіальних змін. Словом, автор утворює нову дискурсивність.

Результати дослідження Я.Верменич відомі в професійному середовищі, що підтверджує рейтинг запитаності та цитування її праць. Слід враховувати й той факт, що доробок автора дисертації репрезентує певний етап розробки регіоналістики в Україні. В Росії ця сфера визнається як регіонологія, яка консолідує досить потужні дослідницькі сили, а інтелектуальним осередком регіональних досліджень виступає Петербурзький університет.

Поза усяких сумнівів, нові образи регіональної історії сміливо входять у структури свідомості та історіографічні практики сучасних українських істориків.